

ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΟΝΤΗ

Κύριε Πρόεδρε,

Εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὸν ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν Σας, χαιρετισμὸν ἐκφερόμενον ὑπὸ διακεκριμένου ἐργάτου τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν ὁποίαν διακονεῖ μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὸν σοφίας καὶ πραότητος ψυχῆς χριστιανικῆς.

Εὐχαριστῶ ἅμα Ὑμᾶς καὶ τὴν Ὀλομέλειαν τῆς Ἀκαδημίας διὰ τὴν ὑπίστην τιμὴν τῆς εὐμενοῦς ψήφου, διὰ τῆς ὁποίας ἠξιώθητε νὰ γίνω δεκτὸς εἰς κύκλον ἀνδρῶν, διακρινομένων διὰ τὴν μετ' ἐξόχου ἐπιτυχίας ἀφοσίωσιν εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰ γράμματα καὶ τὰς καλὰς τέχνας, καὶ ἐν ἀρετῇ τὸν βίον αὐτῶν τελούντων.

Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, καθ' ἣν μέλλω νὰ εἶπω τὸν εἰσιτήριοι λόγον, ἡ σκέψις μου στρέφεται εὐλαβῆς πρὸς τὴν μνήμην πάντων τῶν κλειῶν διδασκάλων μου ἐν τῇ τότε Νομικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, εἰδικῶς δὲ πρὸς τοὺς κατευθύναντάς με ἐγγύτερον εἰς τὸν κλάδον τῆς ἐκλογῆς μου· τοὺς ἀειμνήστους Δημήτριον Παππούλιαν, Κωνσταντῖνον Τριανταφυλλόπουλον καὶ Γεώργιον Μαριδάκην. Ὑπῆρξαν ἄνδρες φεγγοβόλοι, ὡς ἐπιστήμονες καὶ ὡς διδάσκαλοι, θεορῶ δὲ ἐμαυτὸν εὐτυχῆ διότι ἐχρημάτισα μαθητὴς των. Στρέφω δὲ εὐγνωμόνως τὴν μνήμην καὶ πρὸς τὸν τότε ἐν Χαϊδελεβέργῃ διδάσκαλόν μου, τὸν αἰόδιμον Ἐρνέστον Levy, ἕνα τῶν κορυφαίων Ρωμαϊστῶν τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλω τὴν εἰδικωτέραν κατάρτισιν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου.

Ἐστω πάντων τῶν ἐξόχων τούτων ἀνδρῶν ἀγῆρως ἡ εὐκλεὴς μνήμη.

Φίλε Κύριε Παναγιώτη Ζέπο,

Αἱ προσφωνήσεις εἰς περιπτώσεις ὡς ἡ παρούσα φέρουν κατ' ἀνάγκην τὸν χαρακτῆρα ἐγκωμίου, ἐγκωμίου προκαλοῦντος τὰς συνήθεις εὐχαριστίας τοῦ τιμωμένου. Ἄλλ' ἐν προκειμένῳ τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας δι' ὅσα περὶ ἐμοῦ καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ εἶπατε, συνοδεύει ἡ ἔκφρασις ἰδιαιτέρας χαρᾶς διὰ τὴν εὐνοίαν τῆς Τύχης, ἣτις ἠθέλησε, τὴν προσφώνησιν νὰ εἶπῃ μέλος τῆς Ἀκαδημίας, μὲ τὸ ὁποῖον φιλία καὶ συνεργασία δεκαετιῶν μὲ συνδέει. Ἐνθυμοῦμαι τὴν στιγμὴν ταύτην, φίλε συνάδελφε, τὸ προπολεμικὸν ἐκεῖνο ἔτος, ὅτε μετὰ τὴν ἐπάνοδόν μου ἐκ Γερμανίας ἐγενόμην ἐγκαρδίως δεκτὸς ὡς τακτικὸς συνεργάτης τοῦ ἐνδόξου ἐκείνου περιοδικοῦ, τοῦ Ἀρχείου Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖον μὲ τόσῃν δεξιότεχνίαν διηύθυνες καὶ κατέστησες ὄργανον οὐ μόνον τῆς Ἑλληνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πέρα

τῆς Ἑλλάδος ἐπιστήμης. Ἦτο τὸ ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖον εἶδε τὸ φῶς ἡ λαμπρὰ ἐκείνη ὑπὸ σοῦ ἔκδοσις τοῦ Συνταγματίου τοῦ Ὑψηλάντη, περὶ τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσα τότε εἰς τὸ αὐτὸ περιοδικὸν ἐκτενῆ κρίσιν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε δι' ἐμὲ τὸν ἀρραβῶνα τοῦ μεταξὺ μας ἐπιστημονικοῦ δεσμοῦ. Τὸ βιβλίον σου ἐκεῖνο, ἀγαπητὲ συνάδελφε, ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν πλήθους ἔργων σου, διὰ τῶν ὁποίων, πρωτοτύπως πάντοτε ἐργαζόμενος, ἐπλούτισες ὅσον ὀλίγοι παρ' ἡμῖν τὸν κλάδον τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Καὶ τοῦτο, ἐργαζόμενος ἐκ παραλλήλου ἐντατικῶς καὶ εἰς τὸ δόγμα τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ὅπου ἐπίσης πλουσιπάροχος ὑπῆρξεν ἡ προσφορά σου. Λέγων δὲ ταῦτα, δὲν δύναμαι νὰ λησμονήσω καὶ τὴν ἐπὶ εἰκοσαετίαν συνεργασίαν μας ἐν τῇ Νομικῇ Σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἐξήσαμεν καὶ χρόνους χαλεπούς, προσπαθοῦντες ἀπὸ κοινοῦ νὰ διατηρήσωμεν ἀλώβητον τὴν παράδοσιν τῆς Σχολῆς.

Ἀγαπητὲ μου Παραγιώτῃ Ζέπο,

Σὲ εὐχαριστῶ καὶ πάλιν καὶ εὐχομαι περαιτέρω ὑγείαν καὶ εὐτυχίαν, διὰ νὰ συνεχίσωμεν τὴν παλαιάν μας φιλίαν καὶ συνεργασίαν.

* * *

Τὸ θέμα Ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ Ἑλληνικὸν πνεῦμα δὲν εἶναι θέμα τῆς Νομικῆς ἐπιστήμης μόνον. Ἀνήκει ἅμα εἰς αὐτὸν τὸν κλάδον τῆς ἱστορίας τοῦ καθόλου Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος.

Διὰ τὴν ἱστορικὴν θεώρησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου τὴν κριάν ἀφετηρίαν ἀποτελεῖ, ὡς γνωστὸν, ὁ Δωδεκάδελτος Νόμος — ἡ *Lex duodecim tabularum* —, ὅστις ἐξεδόθη μεσοῦντος τοῦ ε' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος. Ἀλλ' ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ νόμος οὗτος ἀποτελεῖ κατὰ σπουδαῖον μέρος, κωδικοποίησιν ἤδη ἰσχύοντος δικαίου, τότε πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ ἀπαρχαὶ τοῦ δικαίου τούτου ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη ἦτο εἰσέτι μικρὸν τι ἄστν, ἐκτάσεως ἀρχικῆς δυναμένης νὰ διαθρέψῃ τότε, ὡς ὑπολογίζεται, δέκα ἕως δώδεκα χιλιάδας κατοίκων.

Ἐν τούτοις, τὸ ἐκ τῆς ἀφετηρίας ταύτης ἐκπορευθὲν δίκαιον, διὰ τῆς βαθμιαίας ἐξελίξεως καὶ ἐξαπλώσεώς του, πρῶτον εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὕστερον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μεσογείου, ἀκολούθως δὲ καὶ εἰς μὴ μεσογειακὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, ἐγένετο τελικῶς στοιχεῖον τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ παράλληλον πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, κατὰ τὴν ἀποφθεγματικὴν φράσιν τοῦ Jhering, γράφοντος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19' αἰῶνος.

Δὲν προτιθέμεθα νὰ ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ γέρας, τὸ ὁποῖον δικαίως ἀνήκει εἰς αὐτοὺς διὰ τὸ μέγα τοῦτο ἱστορικὸν ἐπίτευγμα. Οἱ Ρωμαῖοι ἐμόρφωσαν πρῶτοι τὴν Νομικὴν Ἐπιστήμην, διὰ τῆς ὁποίας ἐπέτυχον νὰ δημιουργή-

γήσουν δόγμα δικαίον καὶ τρόπον νομικῆς σκέψεως, τῶν ὁποίων αἱ βάσεις φθάνουν μέχρις ἡμῶν σήμερον. Τὸ δίκαιον ὑπῆρξεν ἢ ποιήσιν τῶν Ρωμαίων, κατὰ τὸν Ἰωσήφ Carducci, τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν τῶν Ἰταλῶν.

Ἐν τούτοις ἐρωτᾶται : Ὑπῆρξε πνευματικῶς αὐτοδύναμος ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἐξάπλωσις αὕτη τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀνὰ τὸν χρόνον καὶ τὸν χώρον; Ἡ μήπως συνέβαλεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος; Τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος γενικῶς. Οὐ μόνον τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου.

Κατ' ἀρχὴν ἡ Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ. Τὸ πρόβλημα ὁμως, τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολῇ ἰδιαιτέρως τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, εἶναι : Τίνες κατηγορίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ κατὰ τίνα βαθμὸν ἐκάστη ἐπενήργησαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐξάπλωσιν τοῦ δικαίου τούτου;

Τοῦτο τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ προσπαθῆσω νὰ σκιαγραφήσω ἐν τοῖς ἐπομένοισι τοῦ ἐναισίμου τούτου λόγου.

* * *

Αἱ ἀπαρχαὶ τοῦ συνδέσμου τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν δίκαιον καὶ ἐν γένει τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἀνάγονται εἰς αὐτὸν τὸν Δωδεκαδέλτον νόμον.

Ἄμεσα ἱστορικὰ μαρτύρια περὶ τῆς γενέσεως τοῦ νόμου τούτου δὲν κατέχομεν. Μόνον τὴν Ρωμαϊκὴν παράδοσιν περὶ τῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας κατηρτίσθη ὁ νόμος οὗτος, καὶ περὶ τῆς διαδικασίας τῆς καταρτίσεως μνησθόμεν κυρίως ἐκ τοῦ Τίτου Λιβίου, Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεύς καὶ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, ἱστορικῶν δηλαδή, οἱ ὁποῖοι γράφουν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου τῆς Ἡγεμονίας ἐν Ρώμῃ, εἰς χρόνον ἀπέχοντα κατὰ πεντακόσια περίπου ἔτη ἀπὸ τῆς συντάξεως τοῦ Δωδεκαδέλτου· ὡσαύτως δὲ καὶ ἐκ τοῦ νομικοῦ Πομπωνίου, τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ὁ θεμελιώδης οὗτος νόμος, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ἐξελικτικῇ πορείᾳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου οὐδέποτε ἐθεωρήθη καταργηθεὶς, ὑπῆρξε, κατὰ τοὺς ρηθέντας, τὸ ἀποτέλεσμα σθεναρῶν ἀγώνων τῶν πληβείων πρὸς τοὺς πατρικίους, ἀγώνων τεινόντων πρωτίστως εἰς τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἀσφαλείας τοῦ δικαίου διὰ τῆς ἐγγράφου καταστρώσεως αὐτοῦ, ἅμα δὲ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς θέσεως τῶν πληβείων. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος ὁ ἀγὼν οὗτος εἶχεν ὀξυνθῆ, ὅτε, ἐνταθείσης τῆς ἐπιμονῆς τῶν πληβείων, ἀπεφασίσθη, ἐπὶ τέλους, ἡ σύνταξις τοῦ ἐπιδιωκομένου νόμου. Πρὸς τοῦτο ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ σταλοῦν ἄνδρες εἰς τὰς Ἑλληνικὰς πόλεις — κατὰ ρητὴν πληροφορίαν Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεύς καὶ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς πόλεις τῆς κάτω

Ἰταλίας —, πρωτίστως δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας, διὰ τὰ καταγράψον τοὺς νόμους αὐτῶν, κυρίως τοὺς «περίφημους νόμους τοῦ Σόλωνος», “*inclitas leges Solonis*”, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Λιβίου. Οἱ ἀποσταλέντες ἐξεπλήρωσαν τὴν ἐντολήν, μετὰ δὲ τὴν ἐπάνοδόν των εἰς Ρώμην δεκαμελῆς πρὸς σύνταξιν τοῦ νόμου ἐπιτροπεία, οἱ *Decemviri legibus scribundis*, συνέταξε τὸν νόμον, κατὰ τὸν Στράβωνα καὶ τὸν Πομπώνιον τῇ βοήθειά ἐξορίστου τινὸς Ἐφεσίου, Ἐρμοδόρου τὸ ὄνομα. Ὁ νόμος ἀνεγράφη ἀρχικῶς εἰς δέκα δέλτους, εἰς τὰς ὁποίας ἀργότερον, ἐν μέσῳ περιπετειῶν καὶ πολιτικῶν ἐρίδων, προσετέθησαν ἄλλαι δύο. Ἄξιον δὲ σημειώσεως, ὅτι εἰς τοὺς δέκα ἄνδρας ἀνετέθη οὐ μόνον ἡ σύνταξις τοῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ ἡ διοίκησις τῆς πολιτείας μέχρις ἀποπερατώσεως τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου, ἀνασταλείσης διὰ τὸν μεταξὺ χρόνον τῆς θητείας τῶν κατὰ τὸ κανονικὸν πολίτευμα ἀρχόντων.

Οὕτως, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, κυρίως κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Λιβίου καὶ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεύς, προῆλθεν ὁ Δωδεκαδέλτος.

Οἱ ἐν λόγῳ ἱστορικοὶ διηγοῦνται συμβάντα πρὸ πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς των. Ὅθεν καὶ ἡ ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῆς διηγήσεως, ἀμφιβολία, τὴν ὁποίαν πρῶτος ἐξέφρασεν ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος καὶ ἱστορικός *Giambattista Vico*, ὕστερον δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ὁ Ἀγγλὸς ἱστορικός *Georg Cornwall Lewis*. Ἄλλ' οἱ σφοδρότεροι πολέμοι τῆς ἀξιοπιστίας τῆς διηγήσεως ταύτης ὑπῆρξαν ὁ Ἰταλὸς ἱστορικός *Ettore Pais* καὶ ὁ Γάλλος νομικός *Edouard Lambert*, οἱ ὅποιοι ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀρνηθοῦν τελείως αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν ποτε Δωδεκαδέλτου νόμου.

Σήμερον ἡ γνώμη αὕτη ἀποκρούεται ὑπὸ πάντων ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, γενικῶς δὲ γίνεται δεκτὸν, ὅτι εἰς τὴν ρηθεῖσαν παράδοσιν ὑποκρύπτεται κατὰ βάσιν ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Ἡ γένεσις τοῦ Δωδεκαδέλτου περὶ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος προκύπτει ἐμμέσως μὲν, ἀλλ' ἀσφαλῶς, πρωτίστως ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου τοῦ νόμου τούτου, ὡς ἔχει ἀποκατασταθῆ: ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς γλώσσης, τοῦ ἀρχαϊκοῦ νομοθετικοῦ ὕφους, τῆς ἀρχαϊκῆς νομοτεχνικῆς, τῆς ρυθμίσεως παναρχαίων τινων θεσμῶν, τῶν ἐν τισι τῶν διατάξεων ὑπολανθανόντων πολιτικῶν, κοινωνικῶν, ἢ οἰκονομικῶν λόγων, οἵτινες ἀκριβῶς εἰς τὸν 5^{ον} π.Χ. αἰῶνα ἀρμόζον· καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν.

Ἐὰν πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουν τὴν σύνταξιν τοῦ Δωδεκαδέλτου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, τότε βεβαίως εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἀναχθῆ καὶ ὁ σύνδεσμος ἰκανῶν διατάξεων τοῦ κειμένου τοῦ Δωδεκαδέλτου, ἐν ᾧ μέρος ἔχει οὗτος διασωθῆ καὶ ἀποκατασταθῆ, πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν δίκαιον. Κανόνες δικαίου ὅμοιοι πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου εἶναι ἐν τῷ Δωδεκαδέλτῳ ἰκανοὶ τὸν ἀριθμὸν. Οὕτως αἱ διατάξεις περὶ ὀρίων τῶν κτημάτων καὶ περὶ ρυθμί-

σεως αὐτῶν εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Σολωνείου νομοθεσίας, κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ νομικοῦ Γαῖου· ὁμοίως ἢ διάταξις περὶ αὐτονομίας τῶν σωματείων, κατὰ τὸν αὐτὸν νομικόν, ὅστις μάλιστα καὶ εἰδικὴν συνέγραψε πραγματείαν περὶ τοῦ Δωδεκαδέλτου νόμου· ἢ διάταξις περὶ ἀνωτάτου χρόνου τῆς κνοφορίας, ἢ διάταξις, ἣτις ἀπαγορεύει τὴν πρότασιν νόμου - προνομίου, κ.ἄ. Ὡσαύτως ἐκ τῆς Σολωνείου νομοθεσίας, κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος καὶ τοῦ Πλουτάρχου, φέρονται εἰλημμένα αἱ διατάξεις, αἵτινες ἀπαγορεύουν τοὺς ὑπερβολικοὺς θρήνους καὶ κοπετοὺς κατὰ τὴν κηδείαν τῶν νεκρῶν, ἰδίᾳ διὰ τοῦ ὑπὸ τῶν γυναικῶν σπαραγμοῦ τῶν παρειῶν (*mulieres genas ne radunto*), ὡσαύτως δὲ τὸν πολυτελεῆ στολισμὸν τοῦ νεκροῦ, τὴν ἐναπόθεσιν πολυτίμων πραγμάτων εἰς τὸν τάφον, καὶ τὰς ἐπικηδείους εὐωχίας.

Ἄλλὰ καὶ γενικώτεραι σκέψεις συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως.

Ὅπως, ἢ ἐν μέσῳ τῶν πολιτικῶν ἐρίδων ἀνάθεσις τῆς διοικήσεως τοῦ ἄστυος εἰς τοὺς ἐντεταλμένους τὴν σύνταξιν τοῦ Δωδεκαδέλτου δέκα ἄνδρας, ἣτις ἐνθυμίζει τὸν Ἑλληνικὸν θεσμόν τοῦ αἰσυμνήτου ἄρχοντος, δηλαδή τοῦ αἵρετοῦ ἐκείνου τυράννου, εἰς τὸν ὅποιον ἀνατίθεται προσωρινῶς ἡ πολιτεία ὑπὸ τῶν διαμαχομένων μερῶν, τρόπον τινὰ ὡς εἰς διαιτητὴν. Αἰσυμνήτης ὑπῆρξε καὶ ὁ νομοθέτης Σόλων.

Περαιτέρω. Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς κωδικοποιήσεως, ἣτοι τῆς συντάξεως γενικοῦ νόμου περιέχοντος ρύθμισιν τοῦ συνόλου, κατὰ τὸ δυνατόν, κλάδον τινὸς ἢ κλάδων τοῦ δικαίου, εἶναι ἀναμφισβητήτως Ἑλληνική. Δὲν εἶναι Ρωμαϊκή. Οὔτε Λατινοῦταλικὴ οὔτε Ἐτρουσκικὴ. Ὁ Δωδεκαδέλτος εἶναι ἡ μοναδικὴ κωδικοποίησις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἢ μοναδικὴ («πηγὴ ὀλοκλήρου τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου»), κατὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἴσως φράσιν τοῦ Λιβίου (*fontis omnium publici privatique iuris*) ἀπὸ κτίσεως Ρώμης (753 π.Χ.) μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ ὁποίου ἄλλωστε ἡ κωδικοποίησις δὲν ὑπῆρξε καὶ αὕτη, ὡς θὰ ἴδωμεν, προῖόν τοῦ Ρωμαϊκοῦ πνεύματος. Ὁ Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ, τοῦ ἔτους 438 μ.Χ. δὲν ὑπῆρξε κῶδιξ ἐν κυριολεξίᾳ, μόνον ὡς ἐπίσημός τις συλλογὴ αὐτοκρατορικῶν διατάξεων εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ. Τὸ δὲ σχέδιον τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ὅπως προβῆ εἰς κωδικοποίησιν τοῦ δικαίου, ὀφειλόμενον καὶ τοῦτο εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν, παρέμεινε διὰ τοῦ θανάτου του ἀνεκπλήρωτον, ἀφοῦ προηγουμένως οὐδεμίαν ἔσχεν ἀπήχησιν εἰς τὸν κόσμον τῶν Ρωμαίων νομικῶν.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλος λόγος, ὡσαύτως γενικός, ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴν τῆς ἐν προκειμένῳ Ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος. Βεβαίως, ἀπίθανον ὅτι μετέβησαν Ρωμαῖοι ἀπεσταλμένοι εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς ἄλλας Ἑλλαδικὰς πόλεις, διὰ νὰ πληροφορηθοῦν περὶ τῶν ἐκεῖ δικαίων. Δὲν ὑπῆρχε πρὸς τοῦτο

ανάγκη. Τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι τὰ τῶν Ἑλληνικῶν δικαίων, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος, περιῆλθον εἰς τοὺς Ρωμαίους διὰ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας, τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. Ἐθροῦ εἶναι κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος ἢ ἐκ τῶν πόλεων τούτων εἰσροή τῶν στοιχείων τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς Ρώμην: Ἡ περιέλευσις εἰς αὐτὴν τῶν Σιβυλλικῶν Βιβλίων ἐκ Κύμης τῆς Ἰταλικῆς Καμπανίας, ἡ ἀποδοχή τῆς λατρείας Ἑλληνικῶν θεοτήτων, ἡ Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις εἰς τὰς τέχνας, ἰδίᾳ εἰς τὴν κεραμικὴν καὶ τὴν πλαστικὴν τέχνην, ἡ χρησιμοποίησις Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν ναῶν καὶ ἄλλων κτηρίων καὶ ἄλλα.

Τῆς Ἑλληνικῆς ταύτης ἐπιδράσεως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ ἐξαιρέσειν τὸ δίκαιον, τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσῳ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κάτω Ἰταλίαν ὑπῆρχον σπουδαῖα πρότυπα κωδικοποιήσεως τοῦ δικαίου, ὡς ἡ νομοθεσία τοῦ Ζαλεύκου τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας (περὶ τὸ 660 π.Χ.) καὶ οἱ Νόμοι τοῦ Χαρώνδα τῆς Κατάνης τῆς Σικελίας (περὶ τὸ 550 π.Χ.). Ἀσφαλῶς δὲ καὶ οἱ Νόμοι τοῦ Σόλωνος ἦσαν ἐκεῖ γνωστοί.

Ὁ Ρωμαῖος ἔχει μὲν συνείδησιν τῆς ἀξίας του ὡς ἔθνους, ὅμως παλαιότερον δὲν διστάζει νὰ ἀποδέχεται τὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ἀναγνωρίζων, κατὰ νόμον οὕτως εἰπεῖν ἱστορικόν, τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ τούτου. «Οὔτε ἠμπόδιζε τοὺς προγόνους μας ἡ ὑπεροφία ἀπὸ τοῦ νὰ ἀπομιμῶνται τοὺς ξένους θεσμούς», παρατηρεῖ ὁ Σαλλούστιος (*Sallust. Catt. 51, 37: neque maioribus nostris superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur*). Πρβλ. καὶ Πολύβιον 6, 25: Ἄγαθοὶ γάρ, εἰ καὶ τινες ἕτεροί, μεταλαβεῖν ἔθῃ καὶ ζηλώσαι τὸ βέλτιον καὶ Ρωμαῖοι).

Ὅστε τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἀνευρίσκομεν συμβάλλον εἰς αὐτὴν τὴν καταβολὴν τῶν θεμελίων τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, εἰς τὸν Δωδεκάδελτον νόμον. Ἐκφράζει τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἡ λακωνικὴ φράσις Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς. «Οἱ δέκα ἄνδρες», λέγει, «συγγράψαντες νόμους ἕκ τε τῶν Ἑλληνικῶν νόμων καὶ τῶν παρὰ σφίσιν αὐτοῖς ἀγράφων ἐθισμῶν προῦθηκαν ἐν δέκα δέλτοις» (10, 57).

* * *

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Δωδεκαδέλτου.

Ἄλλ' ἔτι σπουδαιότερα, μετὰ τὸν Δωδεκάδελτον, ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις οὐχὶ τόσοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου, ὅσον τοῦ καθόλου Ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς αὐτὴν τὴν δημιουργίαν τῆς Ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστή-

μη ς, μετὰ τὸ πέρας τῶν καρχηδονικῶν πολέμων καί, εἰδικότερον, ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους εἰς τὴν Μεσόγειον. Ἐπίδρασις, ἔνεκα τῆς ὁποίας κορυφαῖος ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὁ *Fritz Schulz*, τὴν ἐντεῦθεν καὶ μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς Αὐγουστείου περιόδου τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐποχὴν ὀνομάζει «Ἑλληνοριστικὴν περίοδον τῆς Ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης».

Ἡ ἐπίδρασις ἐνταῦθα ὑπῆρξε διττή.

Ἐν πρώτοις, αὐτὴ αὕτη ἢ ἀναγωγὴ τῆς καλλιεργείας τοῦ *ius civile*, τοῦ ἀστικοῦ δικαίου ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἐννοίᾳ, εἰς αὐτοτελῆ ἐπιστημονικὸν κλάδον ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς τάσεως τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πνεύματος πρὸς τὴν καλουμένην ἐξειδίκευσιν τῆς σπουδῆς τῶν κλάδων τῆς διανοίας, διὰ τῆς περιελεύσεως ἐνὸς ἐκάστου τούτων εἰς ἰδίαν τάξιν πνευματικῶν ἀνδρῶν, ἐχόντων ἀποστολὴν τὴν εἰδικὴν γνῶσιν καὶ καλλιέργειαν αὐτοῦ. Ἀπόρροια τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους κ.ἄ., διδασκαλίας περὶ τῆς ἀξίας τῆς εἰδικότητος ὡς συντελούσης κυριώτατα εἰς τὴν ἐγγυτέραν γνῶσιν τῶν πραγμάτων.

Οὕτω καὶ ἐν Ρώμῃ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ *ius civile*. Τὸ δίκαιον τοῦτο, τελοῦν ἀρχικῶς, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἱεροῦ δικαίου, τοῦ *ius sacrum* ἢ *ius pontificium*, εἰς χεῖρας τῶν πομπηκῶν, βαθμηδόν, ὀριστικῶς δὲ περιίτου ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Β' π.Χ. αἰῶνος, ὅτε ἀρχίζει ἀθρόα ἢ εἰσροὴ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Ρώμην, ἀποσχίζεται καὶ περιέρχεται εἰς τὴν τάξιν τῶν δικαϊκῶν ἀνδρῶν, τῶν *iuris consulti*, οἵτινες, ὡς γνωμοδοταί, ὡς σύμβουλοι περὶ τὴν κατάρτισιν τῶν δικαιοπραξιῶν καὶ ὡς συγγραφεῖς ἀπετέλεσαν τὸν κύριον παράγοντα τῆς ἐξελίξεως καὶ προαγωγῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἀστικοῦ δικαίου.

Ἄλλ' ἢ Ἑλληνιστικὴ αὕτη ἀπήχησις, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν θὰ εἶχεν ἐν προκειμένῳ σπουδαίαν σημασίαν, ἂνευ τῆς ἄλλης ἐπιδράσεως, τῆς οὐσιαστικῆς. Ὑπῆρξε δ' αὕτη ἢ μετάδοσις εἰς τοὺς Ρωμαίους νομικοὺς τῆς Ἑλληνοριστικῆς μεθόδου, τῆς διαλεκτικῆς («τέχνης»), εἴτε τοῦ Πλάτωνος, εἴτε τοῦ Ἀριστοτέλους, εἴτε τῶν Στωικῶν. Αἱ διακρίσεις τῶν ἐννοιῶν εἰς γένη καὶ εἶδη (*genera, species*) διὰ τῆς καλουμένης διαιρέσεως (*divisio, differentia, distinctio*), ἢ ἀντίστοιχος ἐργασία πρὸς ἀνεύρεσιν κανόνων διεπόντων τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη, ἢ τάσις πρὸς πορισμὸν γενικῶν ἀρχῶν διὰ τῆς ἐπαγωγῆς, ἦτοι ὄρων, κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν γλῶσσαν, τῶν *regulae iuris*, κατὰ τὰς πηγὰς τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, εἶναι σαφῆ δείγματα πλήρους νόμοθετήσεως τῆς Ἑλληνικῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἡ μέθοδος αὕτη περιῆλθεν εἰς τοὺς Ρωμαίκοὺς νομικοὺς κυρίως ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς γενικῆς μορφώσεώς των. Ἐκ τῶν τριῶν

Ρωμαίων νομικῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Πομπώνιος χαρακτηρίζει ἰδρυτὰς τῆς ἐπιστήμης τοῦ *ius civile* (*qui fundaverunt ius civile*) ὁ Μ. Manilius ἀνήκεν ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐξεχόντων νομικῶν εἰς τὸν περιώνυμον ἐλληνίζοντα κύκλον Σκιπίωνος τοῦ νεωτέρου, εἰς τὸν ὁποῖον μετεῖχε καὶ ὁ Πολύβιος, κύκλον συνδεόμενον πρὸς τὴν ἐν Ρώμῃ σχολὴν τοῦ Στωικοῦ φιλοσόφου Παναίτιου τοῦ Ροδίου. Τῆς αὐτῆς γενεᾶς συνεχιστὴς ὑπῆρξε καὶ ὁ κορυφαῖος νομικὸς Q. Mucius Scaevola, ὑπάτος λήγοντος τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος, ὅστις συνέγραφε δύο ἔργα, χαρακτηριστικὰ τῆς υἰοθετήσεως τῆς Ἑλληνικῆς μεθόδου· τὸ ἐν περὶ τοῦ *ius civile*, εἰς 18 βιβλία, διὰ τοῦ ὁποίου πρῶτος αὐτός, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πομπώνιος, ἐταξινόμησε τὸ *ius civile* εἰς γένη (*ius civile primum generatim constituit*), τὸ ἕτερον δὲ τὸ περὶ ὄρων βιβλίον αὐτοῦ, *liber singularis* ὄρων *i.e. definitionum*.

Ἄλλ' οἱ Ρωμαῖοι νομικοί, ποριζόμενοι τὴν μέθοδον ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἔσχον πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ συγκεκριμένα δειγματα ἐφαρμογῆς τῆς, τὴν δικανικὴν ρητορικὴν, ἔχουσαν οἰκείως πρὸς τὴν μέθοδον ταύτην, καὶ τὴν Ἀλεξανδρινὴν γραμματικὴν, ἐπιστήμην ἰδιαίτερος συνδεομένην μετὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου.

Ἡ μέθοδος αὕτη συνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν καλουμένην κλασσικὴν περίοδον τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, τὴν ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου καὶ μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐκδηλοῦται ἐντόνως ὁ θαυμαστός ἐκεῖνος χαρακτήρ τοῦ κλασσικοῦ Ρωμαίου νομικοῦ, τείνοντος κατ' ἐξοχήν εἰς τὴν πρακτικὴν θεώρησιν καὶ ἀνάλυσιν τῆς περιπτώσεως, διὰ τῆς διατηρήσεως μὲν τοῦ συστήματος τῶν ἐννοιῶν, ἄνευ ὅμως σχολαστικῆς προσηλώσεως εἰς αὐτό, χάρις καὶ εἰς τὸ ἰδιάζον Ρωμαϊκὸν δικονομικὸν σύστημα. Ἐνεκα τοῦ κατ' ἐξοχὴν Ρωμαϊκοῦ τούτου χαρακτῆρος, ἡ περίοδος αὕτη ὀνομάζεται κλασσικὴ περίοδος τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Τὰ διδάγματα τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπέδρασαν καὶ εὐθέως — οὐ μόνον διὰ τῆς μεταδόσεως τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου — ἐπὶ εἰδικῶν θεμάτων τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὡς ἐξῆρε πρῶτος ὁ Κοβιᾶκιος — ὁ Jacques Cujas —, ὁ μέγιστος ἴσως ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐρευνητῆς τῶν πηγῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ὡσαύτως δέ, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς Ρώμης εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, ἱκανὸς ἀριθμὸς Ἑλληνιστικῶν δικαιοῦν μορφῶν καὶ κανόνων δικαίου διεσέδυσεν ὡς παγκόσμιον δίκαιον (*ius gentium*) εἰς τὸ Ρωμαϊκόν. Βοηθοῦντος καὶ εἰς τοῦτο τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικονομικοῦ συστήματος.

Ἄλλ' ὅσονδήποτε σπουδαία καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἄμεσος αὕτη Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις, ἐπὶ εἰδικῶν νομικῶν θεμάτων, ἡ γενικὴ διεσόδσις τῆς Ἑλληνικῆς διαλεκτικῆς ὑπῆρξε καιρία σπουδαιότητος διὰ τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον. Τὸ

πρῶτον διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἡ Ρωμαϊκὴ νομικὴ ἐπιστήμη ἐγένετο ἐπιστήμη ἐν τῇ Ἀλεξανδρινῇ ἐννοίᾳ, ἐπιστήμη εἰδικότητος, δι' ἧς τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀνήχθη εἰς σύστημα ἐννοιῶν καὶ κανόνων, ὡς τονίζει σαφῶς αὐτὸς ὁ Κικέρων. Βεβαίως, ἡ θεωρητικὴ γνῶσις τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου δὲν ἀρκεῖ. Ὁ χειρισμὸς αὐτῆς εἰς ὠρισμένον κλάδον τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ δυσχερέστατον, ὡς λέγει καὶ ὁ Πλάτων εἰς τὸν Φίληβον. Εἶναι μέθοδος, «ἦν δηλωσαί μὲν οὐ πάνυ χαλεπὸν, χρῆσθαι δὲ παγχάλεπον» (16 C). Καὶ οἱ Ρωμαῖοι νομικοὶ ὑπῆρξαν ἀριστοτέχραι εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς μεθόδου ταύτης καὶ ἄνδρες σταθεροῦ χαρακτήρος ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ δικαίου. Εἰς τὴν ἀριστοτεχνίαν ταύτην καὶ εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ ἥθους ὀφείλεται ἡ μοναδικότης τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, κατ' ἀκρίβειαν τοῦ κλασσικοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν μέθοδον δὲν ὑπῆρξαν αὐτοδίδακτοι. Παρέλαβον αὐτὴν ἐκ τῶν Ἑλλήνων. Διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, κατεστρώθη ἡ ὑποδομὴ τοῦ μεγαλειώδους κτίσματος τὸ ὁποῖον θαυμάζομεν σήμερον ὡς τὸ κλασσικὸν Ρωμαϊκὸν δίκαιον.

Ἀνάγεται καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἰς τὴν ἀθρόαν εἰς Ρώμην εἰσροὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Περὶ οὗ τὸ γνωστὸν τοῦ Ὁρατίου: «Κατακτηθεῖσα ἡ Ἑλλάς, κατέκτησε τὸν ἄγριον νικητήν, εἰσάγουσα τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας εἰς τὸ ἄξεστον Λάτιον»—(“*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latii*”, *Ep.* 2, 1, 156). Ἔτι δὲ μᾶλλον συγκεκριμένως ὁ Κικέρων: «Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἔχομεν τὴν φιλοσοφίαν καὶ πάσας τὰς ἐπιστήμας, εἰ καὶ ἔντισι τὸ παρ' ἡμῶν ἀνεπίτρεπτον εἶναι παρ' αὐτοῖς ἐπιτρεπτόν»—(“*ab Graecis philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus...*”, *de fin.* 2, 21, 68).

* * *

Ἀλλὰ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα δὲν περιορίσθη εἰς τοὺς ρηθέντας σταθμοὺς τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἰδίᾳ τὸ τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἀνῆλθε μὲν εἰς τὸν ὑψιστον δυνατὸν βαθμὸν τελειότητος θετικοῦ δικαίου, ὅμως τὴν παγκοσμιότητα αὐτοῦ, δηλαδή τὴν ἐξάπλωσίν του ἀνὰ τὴν Εὐρώπην, ἀπὸ τοῦ Μέσου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, ὀφείλει εἰς τὴν μετάδοσιν αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ κωδικοποιήσεώς του. Καὶ ἡ Ἰουστινιάνειος κωδικοποίησις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν προῆλθεν ἐκ τοῦ Ρωμαϊκοῦ πνεύματος. Τοῦ Ἑλληνιστικοῦ πνεύματος ὁ ὑπῆρξε καὶ αὕτη ἔργον. Ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν, ὡς ὀρθῶς ἔχει λεχθῆναι, τὸν μέγαν μεσολαβητήν μεταξὺ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου τῆς ἀρχαιότητος

καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου τῆς προώμου Ἀναγεννήσεως ἐν τῇ Δύσει, διὰ τῆς σχολῆς τῶν Γλωσσογράφων τῆς Βολωνίας, ἐν τῇ συνεχείᾳ δὲ ταύτης καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Τὸ Ἑλληνιστικὸν πνεῦμα διεμόρφωσεν ὡσαύτως τὸν μεσολαβητὴν τοῦτον.

Τὰ τρία μέρη τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὁ Κῶδιξ (*Codex*), αἱ Εἰσηγήσεις (*Institutiones*) καὶ ὁ Πανδέκτης (ἢ *Digesta*), ὁ κύριος κορμὸς τῆς κωδικοποιήσεως, προσέλαβον μὲν παρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἰσχὸν νόμον, ὅμως μάτην θὰ ἰσχυρίζετό τις, ὅτι ὁ Πανδέκτης καὶ αἱ Εἰσηγήσεις φέρουν μορφὴν νόμου. Αἱ μὲν Εἰσηγήσεις παρέχουν τὴν ὄψιν διδακτικοῦ ἐγχειριδίου, προοριζομένου διὰ τοὺς ἀρχαίους σπουδαστάς, ὡς ἄλλως αὐτὸς ὁ Ἰουστινιανὸς ρητῶς λέγει ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ τῶν Εἰσηγήσεων διατάγματι. Ὁ δὲ Πανδέκτης εἶναι εἶδος σειρᾶς (*catena*) ἀποσπασμάτων ἐξ ἐρμηνευτικῶν συγγραμμάτων τῶν Ρωμαίων νομικῶν, τῶν ἀποσπασμάτων δὲ τούτων ἕκαστον τιτλοῦται διὰ παραπομπῆς εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ρωμαίου νομικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶναι εἰλημμένον.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλλο ἄξιον προσοχῆς. Τὸ ἐκ τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, διὰ τῆς μεθόδου τῆς κριτικῆς ἐρεῦνης τῶν κειμένων, βεβαιούμενον δίκαιον τελεῖ κατὰ πολὺ ἐγγύτερον τοῦ κλασσικοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἢ τὸ κατὰ τὰ ἐκ τῆς Δύσεως προερχόμενα μετακλασσικὰ κείμενα τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Μάλιστα δέ, ἐνῶ τὰ τελευταῖα ταῦτα κείμενα ἀποβλέπουν κυρίως εἰς τὴν λιτὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου διὰ τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν των πρακτικὴν ἐφαρμογὴν, τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως γέμουν θεωρητικῶν ἀναπτύξεων, περιλαμβάνουν δ' ἐνίοτε ἐννοίας καὶ κανόνας, οἱ ὁποῖοι πολὺ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχον περιέλθει εἰς ἀχρησίαν.

Πῶς ἐξηγοῦνται πάντα ταῦτα; Πῶς ἐξηγεῖται τοιαύτη («νομοθετικὴ») μορφή; Αἱ ἀπορίαι αὗται λύονται σήμερον εὐχερῶς.

Ἡ Ἰουστινιανεία κωδικοποίησις συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὴν γενικὴν πολιτικὴν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν θρόνον.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ὑπῆρξε μέγας αὐτοκράτωρ. Ὁ τελευταῖος μέγας Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ. Ἐχων βαθυτάτην συνείδησιν τοῦ παλαιοῦ Ρωμαϊκοῦ μεγαλείου, ἔθεσεν ὡς σκοπὸν τῆς βασιλείας του τὴν ἀναβίωσιν τοῦ μεγαλείου τούτου, τὴν ἀναβίωσιν τοῦ *imperium Romanum*, τὴν ὁποίαν — βεβαίως προσκαίρως μόνον — καὶ ἐπέτυχεν.

Εἰς τὸ πλαίσιον τῆς πολιτικῆς ταύτης ἐμπίπτει καὶ τὸ μεγαλεπήβολον σχέδιον κωδικοποιήσεως τοῦ δικαίου τῶν ἐποχῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ μεγαλείου, κωδικο-

ποιήσεως ἀποτελουμένης οὐ μόνον ἐκ συλλογῆς τῶν διατάξεων τῶν αὐτοκρατόρων, ὡς ὁ Κῶδιξ Θεοδοσίου τοῦ Β' (*Codex Theodosianus*), ἀλλὰ καὶ ἐκ συλλογῆς ἀποτελουμένης ἐκ σειρᾶς ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Ρωμαίων νομικῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου.

Διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοιοῦτου μεγαλεπηβόλου σχεδίου οὐδεμία ἠδύνατο νὰ ληφθῆ βοήθεια ἐκ τῆς Δύσεως, δηλαδή ἐκ τῆς Ρώμης. Ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ νομικὴ ἐπιστήμη εἶχε καταπέσει, ὡς δὲ ἐπεβεβαίωσαν αἱ κατὰ τὴν πρόσφατον πεντηκονταετίαν ἔρευναι τοῦ Ἐρνέστου Λεγυ περὶ τοῦ δημόδου, τοῦ παρεφθαρμένου, Ρωμαϊκοῦ δικαίου (*Vulgarrecht*), ἡ ἄλλοτε γενέτειρα καὶ τροφὸς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἡ Ρώμη, οὐδεμίαν ἀπολύτως ἦτο πλέον εἰς θέσιν νὰ παράσχη βοήθειαν δι' ἔργον, οἷον ἠθέλησεν ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ὁ κύριος σύμβουλος αὐτοῦ, ὁ πολὺς Τριβωνιανός.

Ἡ βοήθεια πρὸς τοῦτο μόνον ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἠδύνατο νὰ προσέλθῃ. Καὶ δὴ ἐκ τῶν δύο σχολῶν ἐκ τῆς περιωνύμου Νομικῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ κατὰ κύριον λόγον, καὶ ἐκ τῆς ὁμοίως ὠργανωμένης καὶ λειτουργούσης Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις ἰδρῦθη τῷ 525, δύο ἔτη πρὸ τῆς ἀναρρόφσεως εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, προφανῶς τῇ πρωτοβουλίᾳ αὐτοῦ, ὅτε συνεβασίλευε κατ' οὐσίαν μετὰ τοῦ θείου του Ἰουστίνου. Ὅντως δὲ οὕτω καὶ συνέβη. Πάντες τῆς κωδικοποιήσεως οἱ συντάκται, οἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ διατάγματα, ἦσαν Ἕλληρες τῆς ἐξελληνισμένης Ἀνατολῆς. Θεόφιλος, Δωρόθεος, Θεόδωρος, Ἰσιδώρος, Ἀνατόλιος, Θαλέλαιος, Γρατῖνος, Στέφανος κ.ά. Οἱ πλείστοι καθηγηταὶ (*antecessores*, ἀντικλήρωσις) τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ ἢ τῆς ὁμοίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἴσως δὲ οἱ πλείονες τῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ τοῦ Πανδέκτου διατάγματα ἐξαίρει ἰδιαιτέρως, χαρακτηρίζον τὴν πόλιν ταύτην («τροφὸν τῶν νόμων») (*legum nutricem*), «ἀοιδιμόν τε καὶ περιφανῆ τῶν Βηρυτιῶν μητροπόλιν» («*Berytensium splendidissima civitas*»).

Ἀλλὰ τί ἀκριβῶς ὑπῆρξεν ἡ Σχολὴ τῆς Βηρυτοῦ; Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς αὐτήν, διότι ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ κατὰ πολὺ νεωτέρα, ὠργανώθη καὶ ἐλειτούργησεν, ὡς ἐλέχθη, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ.

Ἡ Σχολὴ τῆς Βηρυτοῦ, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξις, μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος, εἶναι ἡ πρώτη Νομικὴ Σχολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς σχολὴ ἐιδικότητος κατὰ τὸ Ἀλεξανδρινὸν πρότυπον, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς ὁμοιάζει κατὰ βάσιν πρὸς τὰς συγχρόνους νομικὰς σχολάς. (Ἔτη ὠρισμένα διδασκαλίας, πρόγραμμα διδασκαλίας πάγιον, φοίτησις ὑποχρεωτικὴ, καθηγηταὶ μισθοδοτούμενοι, ἐξετάσεις, ἀπολυτήριον, σὺν τῷ χρόνῳ

ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς δικηγορίας, κ.ἄ.). Καθηγηταί, μεγάλου κύρους κατὰ τὴν ἐποχὴν των, ἰδίᾳ τοῦ ε' αἰῶνος, τοὺς ὁποίους οἱ μεταγενέστεροι, τρόφιμοι τῶν δύο σχολῶν, διακοσμοῦν διὰ τῶν ἐπιθέτων («ἐπιφανεῖς») ἢ («ἐπιφανέστατοι»), «διδάσκαλοι τῆς οἰκουμένης», ὡσάτως δὲ καὶ «ἤρωες»), εἰ καὶ ἡ λέξις αὕτη δυνατὸν νὰ τίθεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ αἰοιδίμου. Ὀνόματά τινα τῶν νομοδιδασκάλων τούτων, τοῦ ε' αἰῶνος, ἔχουν διασωθῆ: Κύριλος (ὁ ἀρχαιότερος), Πατρίκιος, Δομνῖνος, Δημοσθένης, Εὐδόξιος, Ἀμβλῖχος, Λεόντιος. Ὀνόματα Ἑλληνικὰ ἢ ἐξελληνισμένα.

Ἄλλὰ τὰ ἔτι ἀπτότερα δείγματα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ χαρακτηῆρος τῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ (καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως) εἶναι ἡ διδασκαλία εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας.

Τὰ ἐρμηνευόμενα κείμενα, δηλαδὴ τὰ συγγράμματα τῶν Ρωμαίων νομικῶν καὶ αἱ διατάξεις τῶν αὐτοκρατόρων, ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον αὐτῶν, δηλαδὴ εἰς τὴν Λατινικὴν, ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν ἐγένετο, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν ε' αἰῶνα, ἂν μὴ ἀνέκαθεν, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἑλληνικὴ λοιπὸν ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας. Μία τῶν ἀποδείξεων εἶναι τὰ λεγόμενα *Scholia sinaitica*, ἧτοι ἀπόσπασμα φοιτητικῶν προφανῶς σημειώσεων, εἰλημμένον κατὰ τὰς παραδόσεις, τὸ ὁποῖον ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν Μοῦνην τοῦ Ὄρους Σινᾶ τὸ 1880 ὁ Γρηγόριος Βερναρδάκης. Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἐκ διδασκαλίας περὶ τῶν *libri ad Sabinum* τοῦ Οὐλπιανοῦ, διδασκαλίας μετὰ τὸν Θεοδοσιανὸν Κώδικα (438), πάντως δὲ πρὸ τῆς Ἰουστινιανείου Κωδικοποιήσεως. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποκλείεται, ἀντὶ τοῦ ἐρμηνευομένου Λατινικοῦ κειμένου, νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἔγγραφος μετάφρασις (κατὰ πόδας) ἢ παράφρασις (πλάτος) πλήρους τοῦ κειμένου τούτου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τῆς περιφήμου Ἑλληνικῆς Παραφράσεως τῶν Ἰουστινιανείων Εἰσηγήσεων τοῦ Θεοφίλου, ἐν ᾗ τῆς σήμερον κρατούσης περὶ αὐτῆς διδασκαλίας, μετὰ τὰς ἐρεῦνας τοῦ *Contardo Ferrini*, τοῦ νέου τούτου ὀσίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐρευνητῶν. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν ταύτην, τὸ ἔργον τοῦτο ὑπῆρξεν ἀρχικῶς παράφρασις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Γαῖου, μετ' ἀποσπασμάτων ἐξ ἄλλων εισαγωγικῶν ἔργων Ρωμαίων νομικῶν, ἰδοῦσα τὸ φῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ ἐν Βηρυτῶ πρὸ τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, μετὰ δὲ τὴν κωδικοποίησιν ταύτην προσαρμοσθεῖσα εἰς τὰς Ἰουστινιανείους Εἰσηγήσεις.

Τὰ εἶδη τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων εἰς τὰς δύο σχολάς, κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχὴν, μαθητόμενον πρῶτον μὲν ἐκ τῶν ρηθέντων Σχολίων τῆς Μοῦνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ καὶ ἐκ τῆς ρηθείσης Παραφράσεως τοῦ Θεοφίλου, δεύτερον δὲ

ἐκ τῶν καλουμένων σχολίων τῶν Βασιλικῶν, κατ' ἀκριβείαν σχολίων εἰς αὐτὰ τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, τὰ κείμενα τοῦ Πανδέκτου, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Εἰσηγήσεων, σχολίων προερχομένων ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν συντακτῶν τῆς κωδικοποιήσεως ταύτης, ἀπάντων τροφίμων ἢ καὶ καθηγητῶν τῶν σχολῶν τῆς Βηρυτοῦ ἢ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξ ὧν τινὲς καὶ συντάκται τῆς κωδικοποιήσεως. Περιττὸν γὰρ ὑπεισέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὰ διάφορα εἶδη τῶν σχολίων τούτων: κατὰ πόδα ς, πλάτο ς, ἔνδηξ, πατάτιτλα, περὶ ἐναντιοφανειῶν, ὑπόμνημα περὶ δεφινίτων κ.λπ. Ἡ μέθοδος ἐρμηνείας, ἣτις συνάγεται ἐκ τινῶν τῶν κατηγοριῶν τούτων ἔχει σημασίαν ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ Ἑλληνικὴ διαλεκτικὴ μέθοδος, περὶ τῆς ὁποίας εἶπον ἤδη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς Ρωμαίους νομικοὺς τῆς ρηθείσης Ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Σημειωτέον δέ, ὅτι τὴν μέθοδον ταύτην τῶν Βηρυτίων παρατηροῦμεν οὐ μόνον εἰς τὰ ρηθέντα σχόλια, ἀλλὰ καὶ εἰς παρεμβλήματα ἐν αὐτῷ τῷ Ἰουστινιανείῳ Πανδέκτῃ, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτει ἡ κριτικὴ ἔρευνα κειμένων αὐτοῦ.

Ἐνεκα τῆς ρηθείσης μεθόδου ἢ περιόδου τῆς Βηρυτίου σχολῆς δύναται κάλλιστα γὰρ ὀνομασθῆναι δευτέρᾳ Ἑλληνιστικῇ ἐποχῇ τοῦ Ρωμαῖκοῦ δικαίου, μετὰ τὴν ρηθεῖσαν πρώτην Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, τὴν ἐν Ρώμῃ μετὰ τοὺς καρχηδονικοὺς πολέμους καὶ μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῆς Αὐγουστείου περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν δευτέραν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, εἰρήσθω προσθέτως, ἀνήκει καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐντεῦθεν ἀθρόα εἰσροὴ Ἑλληνικῶν ἢ Ἑλληνιστικῶν περὶ δικαίου ἀντίληψεων εἰς τὰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις, τὰς εἰς τὸν Θεοδοσιανὸν καὶ εἰς τὸν Ἰουστινιανεὸν Κώδικα περιλαμβανομένας.

Εἰς τροφίμους λοιπὸν καὶ εἰς καθηγητὰς οὕτω λειτουργουσῶν σχολῶν ἀνετέθη ἡ Ἰουστινιανείος κωδικοποίησις. Μορφὴν κώδικος ἐν τῇ γενικῇ ἐννοίᾳ αὐτοῦ, κατὰ τὴν σύγχρονον παρ' ἡμῶν ἀντίληψιν περὶ κώδικος, δὲν ἠδύνατο γὰρ παρασχόν, πρῶτον μὲν διότι τοιοῦτον ἔργον δὲν ἦτο τῆς ἐπιθυμίας τοῦ αὐτοκράτορος, ἐμπνεομένου ὑπὸ τοῦ Τριβωνιανοῦ, δεύτερον δὲ διότι ἦτο ξένον πρὸς τὴν νοοτροπίαν αὐτῶν τῶν Βηρυτίων καὶ τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν. Ἄλλωστε οὔτε ὁ χρόνος ἤρκει διὰ τοιοῦτο ἔργον. Ἡ πρώτη ἐντολὴ διὰ τὴν κωδικοποίησιν ἐδόθη κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 528, τὸ δὲ ὄλον ἔργον ἦτο ἤδη ἐτοιμον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 533.

Οὕτως οἱ συντάκται τῆς κωδικοποιήσεως ἠρκέσθησαν γὰρ παραδώσουν ὡς νομοσχέδιον ἔργον φέρον τὴν μορφὴν τῆς σειρᾶς (catena), σειρᾶς αὐτοκρατορικῶν διατάξεων διὰ τὸν Ἰουστινιανεὸν Κώδικα, καὶ σειρᾶς ἀποσπασμάτων ἐκ συγγραμμάτων τῶν Ρωμαίων νομικῶν διὰ τὸν Πανδέκτην. Πάντως τὰ ἀποσπάσματα δὲν ὑπῆρξαν ἐντελῶς γνήσια. Τοῦτο μὲν εἶχον ὑποστῆ ἄλλοιώσεις εἰς αὐτὰς τὰς σχολὰς (τὰ λεγόμενα προἰουστινιανεία παρεμβλήματα ἢ γλωσσήματα), τοῦτο δὲ

διότι υπέστησαν προσαρμοστικὰς προσθήκας ἢ μεταβολὰς ὑπὸ αὐτῶν τῶν συντακτῶν τῆς κωδικοποιήσεως (τὰ καλούμενα Ἰουστινιάνεια παρεμβλήματα). Ἐξ ἄλλου πολὺ πιθανὸν εἶναι, ὅτι οἱ συντάκται τῆς κωδικοποιήσεως κατὰ τὴν ἐργασίαν τῆς ἀποσπάσεως δὲν ἐχρησιμοποίησαν αὐτούσια καὶ ἀκέραια τὰ συγγράμματα τῶν Ρωμαίων νομικῶν, ἀλλὰ ἀνθολόγια ἢ καὶ εὐρύτερα συλλέγματα ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τούτων, τὰ ὅποια εἶχον ἴδει τὸ φῶς πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὰς σχολὰς, ἰδίᾳ εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Βηρυτοῦ. Πάντως δὲν γίνεται σήμερον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ δεκτὴ ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ὑποστηρικθεῖσα γνώμη, ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξε πλήρης σειρὰ ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Ρωμαίων νομικῶν, διὰ διδακτικὸν σκοπὸν, ἴσως ἐν Βηρυτῶ, σειρὰ, ἣτις ἀποτελέσῃ κατὰ βάσιν τὸν Ἰουστινιάνειον Πανδέκτην. Ἡ λεγόμενη θεωρία περὶ τοῦ λεγομένου Προπανδέκτου, κατὰ τὸν ἐπικρατήσαντα Ἰταλικὸν ὄρον (predigesto).

Ὡστε, κατὰ τὰ λεχθέντα, καὶ αὐτὴ ἡ Ἰουστινιάνειος κωδικοποίησις ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου.

* * *

Ἡ Ἰουστινιάνειος κωδικοποίησις, θεωρουμένη ὡς ἐπιμελής, κατὰ τὸ δυνατόν, συλλογὴ πνευματικοῦ ἀγαθοῦ παρωχημένων ἐποχῶν, ὑπῆρξεν ἔργον τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ὡς Ρωμαϊκὸς νόμος, προοριζόμενος νὰ θεραπεύσῃ τὰς ἀνάγκας τῆς βιοτικῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς τῆς κωδικοποιήσεως, μόνον ὡς πολιτικὴ χίμαιρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον μὲ τὴν ἄμετρον φιλοδοξίαν νὰ ἀνασύρῃ τὸ Κράτος ἐκ τοῦ τέλματος, εἰς τὸ ὅποιον ἔχει καταπέσει. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δίκαιον οὐδὲ πόρρωθεν πιστεύει, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀντλήσῃ πνευματικὰς δυνάμεις ἐκ τοῦ παρόντος. Δὲν πιστεύει, ὅτι τὸ παρὸν εἶναι αὐτοδύναμον πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ δικαίου. Διὸ καταφεύγει εἰς τὸ δίκαιον τοῦ παλαιοῦ ἐνδόξου παρελθόντος — τῆς παλαιᾶς καλῆς ἐποχῆς —, ἐπιχειρῶν οὕτως ἀντίθετόν τι πρὸς αὐτὸν τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας· νὰ καταστήσῃ δηλαδὴ τὸ παρελθὸν παρὸν καὶ μέλλον τοῦ δικαϊκοῦ βίου.

Τὸ νομοθετικὸν πρόγραμμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξε πρόγραμμα ἀναβιώσεως, οὐχὶ ἀνανεώσεως τοῦ δικαίου. Καὶ ὡς τοιοῦτο καταδικασμένον ἐκ τῶν προτέρων εἰς ἀποτυχίαν.

Ἐν πρώτοις ἡ ἀποκατάστασις αὕτη ὑπῆρξε διὰ τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ ἐγχειρήματα ἀποκαταστάσεως τῆς νομικῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ τῶν σχολῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἐλέχθη, εἶναι ἡ

Ἑλληνική. Καὶ γνωρίζει τοῦτο ὁ Ἰουστινιανός. Ἐν τούτοις καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ταύτην καταφρονεῖ διὰ τῆς συντάξεως τοῦ Κώδικος, τοῦ Πανδέκτου καὶ τῶν Εἰσηγήσεων εἰς τὴν Λατινικὴν, ἐπιμένων, ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ του ἀλαζονείᾳ, ὅτι ἡ Λατινικὴ εἶναι ἡ «πάτριος φωνή», παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἴδιος ἀναγκάζεται νὰ ἀποδεχθῆ, ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὸν λαόν, ὁμολογῶν τοῦτο εὐθὺς μὲν εἰς αὐτὸν τὸν Πανδέκτην διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ περιφήμου εἰσαγωγικοῦ διατάγματος τοῦ Πανδέκτου, τῆς *Constitutio Tanta* — Δέδωκεν, εἰς τὰς δύο γλώσσας, τὴν Λατινικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν, μικρὸν δὲ ὕστερον διὰ τῆς δημοσιεύσεως πασῶν σχεδὸν τῶν Νεαρῶν (διατάξεων) μόνον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ὁμολογῶν ρητῶς τὴν ἀνάγκην ταύτης. Ἔστω ἐν μόνον παράδειγμα τῆς ὁμολογίας του. Εἰς τὴν ζ' Νεαρὰν λέγει: «Ὁ ὑπάτριφ φωνῆ», δηλαδὴ τῇ Λατινικῇ, «τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἐλλάδι, ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνωρίζον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας».

Πρὸς τούτοις, τὸ ἀπρόσιτον τῆς Λατινικῆς γλώσσης ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν καλουμένων σχολίων τῶν Βασιλικῶν, τὰ ὅποια τῇ ἀληθείᾳ ὑπῆρξαν σχολία ἑλληνιστὶ εἰς τὴν Ἰουστινιανέιον κωδικοποίησιν, ἐμφανισθέντα ἀθρόα κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ σ' αἰῶνος, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν κωδικοποίησιν, καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ζ'. Λέγω ἐμφανισθέντα καὶ οὐχὶ γραφέντα, διότι δὲν ἀποκλείεται τινὰ τούτων νὰ εἶναι κατὰ τὸ ἀρχικὸν γράμμα αὐτῶν, προἰουστινιάνεια, καταγόμενα ἐκ τῆς σχολῆς τῆς Βυρητοῦ, ἢ καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀλλὰ οὔτε διὰ τῶν σχολίων τούτων ἐπετεύχθη, ὥστε τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς κείμενα ἰσχύοντος νόμου ἐν τῇ πράξει.

Ἐκτὸς τῆς Λατινικῆς γλώσσης, οὔτε ἡ ρηθεῖσα μορφή τῆς κωδικοποιήσεως, ἢ μορφή τῶν σειρῶν (*catenae*), καθίστα αὐτὴν, ἰδίᾳ τὸν Πανδέκτην, προσιτὴν ὡς κείμενον ἐφαρμοστέου νόμου. Διὸ καὶ ὄντως τὰ κείμενα τῆς κωδικοποιήσεως παρέμειναν ξένα πρὸς τὴν πράξιν τοῦ δικαίου. Ρητῶς μαρτυρεῖ τοῦτο, τῷ 740, Λέων ὁ Ἰσαυρός, λέγων μετὰ τοῦ συμβασιλεύοντος υἱοῦ του Κωνσταντίνου ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς Ἐκλογῆς (τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων): ὅτι ἀπεφάσισαν τὴν θέσπισιν αὐτῆς «γνώσκοντες τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασιλευκότων νενομοθετημένα, καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον, καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως, εἰδότες τυγχάνοντα».

Τὸ ὅτι ἡ μαρτυρία αὕτη ἐκφέρεται διακόσια καὶ πλέον ἔτη μετὰ τὴν Ἰουστινιανέιον κωδικοποίησιν εἶναι ἀδιάφορον. Διότι γνωρίζομεν, ὅτι μετὰ τὴν βασι-

λείαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, οὐδὲν πλέον σχόλιον τῆς ρηθείσης κατηγορίας, πρὸς ὑποβολήθησιν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν Ἰουστινιανείων κειμένων, εἶδε τὸ φῶς.

Ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων δὲν κατήργησεν ἐπισήμως τὴν Ἰουστινιανείον νομοθεσίαν. Ἀντιθέτως μάλιστα ὁ Λέων καὶ ὁ Κωνσταντῖνος λέγουσιν ἐν ἀρχῇ, ὅτι ἐγένετο ὡς σύνοψις καὶ (ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλαρθρωπότερον ἐκτεθεῖσα) τῶν διατάξεων τῶν Ἰνστιτούτων, τῶν Διγέστων, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν. Οἷκοθεν νοεῖται, ὅτι, παρὰ τὸν ἐπίσημον τοῦτον χαρακτηρισμόν, δὲν ἦτο δυνατόν ἢ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ Ἰουστινιανεία κείμενα, ὁμοῦ μετ' αὐτῆς εἰς τὸν στίβον τῆς Πράξεως τοῦ δικαίου, τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσοι, ἐκτὸς κανόνων τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἐν συνόψει, περιεῖχεν ἰκανὸν ἀριθμὸν διατάξεων ἐκ τοῦ δημόδους, κυρίως Ἑλληνιστικῆς προελεύσεως, δικαίου, ὡσαύτως δὲ καὶ νέων διατάξεων τῆς Ἰσαυρικῆς πολιτικῆς.

Ἡ μόνη ἐν Βυζαντίῳ προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῆς καθαρῶ Ἰουστινιανείου νομοθεσίας εἰς τὴν ζωὴν τοῦ δικαίου ὑπῆρξεν ἢ προσπάθεια τῆς λεγομένης, κατὰ τὸν βυζαντινὸν ὄρον, ἀνακαθάρσεως τῶν παλαιῶν νόμων, τὴν ὁποίαν ἤρχισε Βασίλειος ὁ Μακεδών, ἔφερε δὲ εἰς πέρας Λέων ὁ Σοφὸς διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν (νομίμων), περὶ τὸ ἔτος 886, ἦτοι κώδικος ἐξ ἐξήκοντα βιβλίων (Ἐξηκοντάβιβλος) εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, περιέχοντος τὰ χωρία τοῦ Πανδέκτου, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν, ἐν ἐπιτόμῳ ἀποδόσει ἕκαστον, πάντως κατὰ τὴν αὐτὴν μορφήν τῆς σειρᾶς. Σημειωτέον δέ, ὅτι τόσον τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν, ὅσον καὶ τὰ ἀργότερον — κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου — συνδεθέντα σχόλια, ὑπῆρξαν ἔργον οὐχὶ πρωτότυπον, ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα τὰ εἰς τὴν Ἰουστινιανείον νομοθεσίαν σχόλια τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ στ' αἰῶνος, περὶ τῶν ὁποίων εἶπον προηγουμένως.

Ἄλλ' οὔτε τὰ Βασιλικά, οὔτε τὰ σχόλια ἐπέτυχον τοῦ σκοποῦ ὡς κείμενα διὰ τὴν ἐφαρμογὴν. Τὴν θέσιν αὐτῶν κατέλαβον ἰδιωτικαὶ συλλογαὶ περιέχουσαι ἐν συνόψει τὸ δίκαιον τῶν Βασιλικῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Προχείρου Νόμου καὶ τῆς Ἐπαναγωγῆς, κωδίκων, οἵτινες εἶχον ἐκδοθῆ ὡς σύντομοι ἐπιτομαὶ κυρίως τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο πρὸς χρῆσιν προσωρινὴν μέχρις ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, παρ' ὅλον ὅτι οἱ Μακεδόνες κατήργησαν εὐθὺς αὐτήν, ὡς ἔργον τῆς μισητῆς δυναστείας τῶν εἰκονομάχων (αἱ «φληγαφαὶ τῶν Ἰσαύρων»), ὡς λέγουσιν εἰς τὸ προοίμιον τῆς Ἐπαναγωγῆς). Ἐκ τῶν συλλογῶν τούτων, καὶ οὐχὶ εὐθέως ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν σχολίων, ἠντλησεν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος διὰ τὴν σύνταξιν τῆς Ἐξαβίβλου, κατὰ τὸ ἔτος 1345, τῆς συλλογῆς ἐκείνης, τῆς τελευταίας ἐν Βυζαντίῳ σπουδαίας συλλογῆς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἣτις ἐπέπρωτο

νά χρησιμοποιηθῆ ὡς ἡ κυρία πηγή τοῦ γραπτοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

* * *

Καὶ ἡ μὲν Ἑλληνικότης τοῦ Βυζαντίου παρηγκώνισε τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως. Ἀλλ' ἡ Μοῖρα τῆς ἱστορίας ἐχάραξεν εἰς αὐτὰ γραμμὴν ἐξελικτικῆς πορείας τελείως διάφορον τῆς πορείας, τὴν ὅποیان ἠθέλησεν ὁ Ἰουστινιανός. Παρέλαβεν ἡ Μοῖρα τὰ κείμενα ταῦτα, τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πνεύματος διαμορφωθέντα, ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ μετέφερεν εἰς τὴν Δύσιν. Ἀποτελεῖ τοῦτο διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος τὸ κατ' ἐξοχὴν παράδοξον σημεῖον τῆς ἐξελίξεως τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου.

Τὴν κωδικοποίησιν εἰσήγαγεν ὁ Ἰουστινιανός καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὸ 554, ἤτοι ἔν ἔτος, μετὰ τὴν ὀριστικὴν κατατρόπωσιν τῶν Ἀνατολικῶν Γόθων. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ τὰ Ἰουστινιάνεια κείμενα περιῆλθον εἰς ἀφάνειαν, ἂν μὴ εἰς λήθην. Ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τὸν πρόϊμον Μεσαίωνα, κατὰ τὴν κρατοῦσαν σήμερον γνώμην, στοιχειώδεις μόνον γνώσεις τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου προσφέρονται εἰς τὰς σχολὰς τῶν καλουμένων ἐλευθερίων τεχνῶν, τῶν *artes liberales*, καὶ δὴ εἰς τὰ μαθήματα τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς, ἐν δὲ τῇ πράξει παραγκωνίζονται ὡσαύτως καὶ μάλιστα, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς Βυζαντινὰς περιοχάς, τῆς Ἰταλίας διὰ συνοπτικῶν συλλογῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τούτων.

Καὶ ταῦτα μὲν μέχρι τοῦ ἰα' αἰῶνος. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιβ' αἰῶνος — ὑπὸ συνθήκας μὴ δυναμένης νὰ ἐξακριβωθοῦν ἐπαρκῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε μαρτυρίων — ἐπανεμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς αὐτούσια τὰ Ἰουστινιάνεια κείμενα, ἐν οἷς καὶ ὁ Πανδέκτης, ὡς ἀντικείμενα ἐπιμόνου ἐρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας ὑπὸ τῶν καλουμένων *Γλωσσογράφων* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βολωνίας, τοῦ ἀρχαιοτέρου πανεπιστημίου τῶν νεωτέρων χρόνων, πάντως διὰ τοὺς νομικοῦς, διὸ καὶ *universitas iuristarum* καλεῖται ἐνίοτε.

Ἀτυχῶς ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει ἐπέκτασιν τοῦ λόγου εἰς τὰ περὶ τῆς Σχολῆς ταύτης. Περιορίζομαι μόνον εἰς τὸν τονισμὸν τῆς ἱστορικῆς σημασίας τοῦ ἔργου τῶν *Γλωσσογράφων* ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ Ἑλληνιστικὸν πνεῦμα.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ ιγ' αἰῶνος ὁ περὶ τῆς ἧς ὁ λόγος Σχολῆς καθηγητῆς *Accursius* συνέταξεν ἐκτενὲς ἔργον περιλαμβάνον ὑπὸ μορφὴν σειρᾶς τὰ μέχρις αὐτοῦ ἐρμηνεύματα τῶν *γλωσσογράφων*, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ. Τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὅποιον ὀνομάζεται *Glossa ordinaria*, ἢ ἀπλῶς *glossa*, ἀπετέλεσε τὴν θεμελιώδη ἀφετηρίαν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἐφερε διαδοχικῶς τὸ

Ρωμαϊκὸν δίκαιον, διὰ τῶν διαφόρων μετέπειτα σχολῶν, μέχρι τῶν ἀστικῶν κωδικῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, τέκνον τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ ἡμέτερος Ἀστικὸς Κώδιξ. Ὡστε ἐρμηρεῖα ἔργου Ἑλληνιστικῆς μορφῆς ὑπῆρξεν ἢ ἀφετηρία τῆς ἐξελίξεως ταύτης. Μάλιστα Ἑλληνιστικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἐρμηρευτικῆς ἐργασίας τῶν Γλωσσογράφων. Ἡ μέθοδος αὐτῶν εἶναι κατὰ βάσιν ὁμοία πρὸς τὴν τῶν Βυζαντινῶν σχολιαστῶν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 17^{ου} αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, περὶ ὧν ἐλέχθη. Ὅθεν καὶ τὸ σπουδαιότατον ζήτημα, μήπως οἱ Γλωσσογράφοι ἐγνωρίζαν, ἔστω καὶ ἐμμέσως διὰ μεταφραστῶν, τὰ Βυζαντινὰ ταῦτα κείμενα. Ζήτημα, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν δύναμαι νὰ ὑπεισέλθω ἐνταῦθα.

* * *

Καὶ ἤδη τὸ γενικὸν συμπέρασμα.

Τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ὑπῆρξεν ὁ μόνιμος παραστάτης καὶ τροφοδότης τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀπὸ τῆς γενέσεως αὐτοῦ μέχρι καὶ τῆς Ἰουστινιανείου Κωδικοποιήσεως. Ἄνευ τοῦ μόνιμου τούτου ἐπιστηρίγματος δὲν γνωρίζομεν ποία θὰ ἦτο ἢ τύχη τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Κανόνες καὶ θεσμοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ δικαίου ὑπεισήλθον οὐκ ὀλίγοι εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον. Ἀλλ' ὅσην δέποτε καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἢ διείσδυσις αὕτη, δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν παγκοσμιοτήτητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ δὴ τῆς Ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ παγκοσμιοτής ὀφείλεται εἰς δύο τινὰ πρωῶτον, εἰς τὴν δημιουργίαν νομικῆς ἐπιστήμης τῇ βοήθειᾳ τοῦ Ἑλληνιστικοῦ πνεύματος, δεύτερον, εἰς τὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐκπορευθεῖσαν Ἰουστινιανείου κωδικοποίησιν. Καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν διπλὴν ταύτην Ἑλληνικὴν συμβολὴν στρέφεται κυρίως ἢ σύγχρονος ἱστορικὴ ἐρευνα τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, γράφων περὶ τοῦ διαδοθέντος εἰς τὴν Ἀσίαν πολιτισμοῦ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, παρατηρεῖ, ὅτι ἢ ἐπικρατήσασα ἐκεῖ Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα προπαρασκεύασε τοὺς λαοὺς ἐκείνους εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς ἐννοίας τοῦ ἐνός Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐὰν ὁ ἱστορικὸς τοῦ Ἑθνους ἡμῶν ἔξη σήμερον καὶ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς ἐρεῖνης τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, θὰ κατέληγε καὶ οὗτος εἰς τὴν γνώμην, ὅτι οὐ μόνον εἰς τὴν παγκοσμιοτήτητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παγκοσμιοτήτητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου συνέβαλε τὸ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἐντεῦθεν Ἑλληνικὸν πνεῦμα.